

ПСИХОЛОГИЯ

УДК 159.9:001.4

https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_13**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ПСИХОЛОГИЯЛЫК ТЕРМИНДЕРДИН
ӨНҮГҮШҮНӨ ИСЛАМ ДИНИНДЕГИ ТҮШҮНҮКТӨРДҮН
ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

*Мурзаев Маматали Султанович, психолог.и.к., доцент
Ишеналы Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
mamatali54@mail.ru*

Бишкек, Кыргызстан

*Караева Назира Ормонбековна, улук окутуучу
Ош мамлекеттик университети*

karaeva@oshsu.kg

Ош, Кыргызстан

Аннотация. Макалада ислам динине байланыштуу психологиялык маанидеги “ыйман”, “ишеним”, “напси”, “ниет”, “ыклас”, “идрек” ж.б. түшүнүктөрдүн, терминдердин мазмуну талданып, алар диний китептер аркылуу эл ичине кеңири тарап жатышы, кыргыз тилиндеги психологиялык терминдердин өнүгүшүнө өзүнүн оң таасирин тийгизүүдө. Бул процесс орус тилиндеги психологиялык терминдерди кыргыз тилине так жана терең маанисинде которууга, алардын кыргыз тилиндеги эквиваленттерин табууга мүмкүндүк жаратып жатат. Диний китептер, медреселерде берилген илим-билимдер аркылуу психологиялык маанидеги түшүнүктөрдүн, терминдердин эл арасына жайылышы кыргыз тилинде психологиялык терминдердин байышына, такталышына жана калыптанышына өзүнүн оң таасирин тийгизип жатканы ачып берилди.

Ачкыч сөздөр: психологиялык термин, ыйман, ниет, ишеним, напси, ыклас, хадис, сүрө, аят, кызыгуу, каалоо, инсандын активдүүлүгү, максат, көңүл буруу, диний тарбия.

**ВЛИЯНИЕ РЕЛИГИОЗНЫХ ПОНЯТИИ ИСЛАМА НА РАЗВИТИЕ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ НА КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

*Мурзаев Маматали Султанович, к.психолог.н., доцент
Кыргызский государственный университет имени Ишеналы Арабаева
mamatali54@mail.ru*

Бишкек, Кыргызстан

*Караева Назира Ормонбековна,
старший преподаватель*

Ошский государственный университет

karaeva@oshsu.kg

Ош, Кыргызстан

Аннотация. В статье проанализировано содержание и психологическое значения, понятий, терминов: “ыйман”, “ишеним”, “напси”, “ниет”, “ыхлас”, “идрек” связанных с исламской религией, и показано, что они широко распространяются среди населения через религиозные книги, которые оказывают положительное влияние на развитие психологических терминов на кыргызском языке, дает возможность точно и глубоко переводить психологические термины с русского языка на кыргызский язык и найти их эквиваленты на кыргызском языке. Выявлено, что распространение психологических понятий и терминов через религиозные книги, оказывает положительное влияние на обогащение, уточнение и формирование психологических терминов в кыргызском языке.

Ключевые слова: психологический термин, духовность, намерение, вера, нафс, ихлас, хадис, сура, аят, интерес, желание, активность личности, цель, внимание, религиозное воспитание.

THE INFLUENCE OF ISLAMIC CONCEPTS ON THE DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL TERMS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

*Murzaev Mamatali Sultanovich,
Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Kyrgyz State University named after Ishenaly Arabaeva*

mamatali54@mail.ru

Bishkek, Kyrgystan

Karaeva Nazira Ormonbekovna, Senior Lecturer

Osh State University

karaeva@oshsu.kg

Osh, Kyrgystan

Abstract. The article analyzes the content and psychological meanings, concepts, terms: “faith”, “belief”, “self”, “intention”, “will”, “cognition” related to the Islamic religion, and it is shown that they are widely spread among the population through religious books that have a positive influence on the development of psychological terms in the Kyrgyz language. Also, it gives the opportunity to accurate and deep translation of psychological terms from Russian to Kyrgyz and finds their equivalents in the Kyrgyz language. It was revealed that the spread of psychological concepts and terms through religious books has a positive effect on the enrichment, clarification and formation of psychological terms in the Kyrgyz language.

Key words: psychological term, spirituality, intention, faith, nafs, sincerity, hadith, surah, verse, interest, desire, activity of personality, goal, attention, religious education.

Киришүү. ЖОЖдо болочок педагогдорду кесиптик жактан даярдоодо психология боюнча окутулуучу сабактардын топтому өзгөчө орунда турат. Анткени болочок мугалим психологиялык дисциплиналарды үйрөнүү аркылуу гана адам табиятын (психикасы жана анын процесстери, кубулуштары ж.б.), инсан табиятын, инсандын жекече өзгөчөлүктөрүн жана анын калыптанышынын мыйзам-ченемдүүлүктөрүн үйрөнөт.

Кыргыз тилинде психологиялык терминдер калыптаып бүтө электигинен студенттерге психологияны үйрөтүүдө терминдерди чечмелеп баруу максатка ылайыктуу.

Педагогикалык ЖОЖдордо жана колледжерде психология предметтеринин окутулуп жатышы, психология илими боюнча окуу китептердин кыргыз тилинде жазылышы жана айрым китептердин (Д.Карнеги ж.б.) которулушу, психологиялык терминдердин системасынын кыргыз тилинде түзүлүшүнө түрткү берүүдө.

Ушул жерде баса белгилей кетчү нерсе, акыркы 10-20 жылда Куран китеби баш болгон диний китептердин кыргыз тилинде басып чыгарылышы, эл ичине тарашы, эл арасына психологиялык түшүнүктөрдүн тарашына алып келүүдө. Азыркы кезде ислам дининдеги психологиялык маанидеги түшүнүктөр кыргыз тилиндеги психологиялык терминдердин өнүгүшүнө өз таасирин тийгизүүдө. Натыйжада орус тилиндеги психологиялык терминдерди кыргыз тилинде так жана терең маанисинде берүүгө мүмкүндүк жаратууда.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Ислам дининдеги эң негизги түшүнүктөр: *ыйман, ишеним, напси, ыклас* ж.б. терең психологиялык мааниге ээ экендигин баса белгилөөгө болот. Жогоруда аталган ислам дининдеги психологиялык түшүнүктөрдүн маани-мазмуну терең, кеңири жана өтө так экендиги талашсыз.

Биз макалабызда ислам дининдеги түшүнүктөрдүн маани-мазмунун ачып көрсөтүүгө жана алардын кыргыз тилиндеги психологиялык терминдердин өнүгүшүнө тийгизген таасирине токтолобуз жана аналитикалык жалпылоо, мазмунду чечмелеп талдоо ыкмалары аркылуу кыргыз тилиндеги психологиялык терминдердин өнүгүшүн ачыктайбыз.

Жыйынтыктар жана талкуулар. Ислам дининде ыйман эң негизги түшүнүк болуп, татаал, көп кырдуу, терең маанидеги түшүнүк катары каралат. Ошондон ыймандын 70 бөлүгү (элементи) бар деп айтылат. Анын бир бөлүгү элементи болуп *уяттуулук* саналат.

Уяттуулук адамдын жүрүм-турумун өзгөчөлөнтүп туруучу өзгөчөлүк. Ошондон ислам дининде уяттуу адам гана ыймандуу боло алат деп айтылат.

Уяттуулук түшүнүгүнүн мааниси орус тилинде *совестливость, воспитанность, нравственность* ж.б. сөздөр аркылуу берилет.

Уяттуулук адамда эки түрдүү болот:

1. Тубаса берилүүчү уяттуулук.
2. Тарбия таасиринде адамдын өмүрүндө калыптануучу уяттуулук.

Ислам дининде *ниет* – эң негизги түшүнүктөрдүн бири. Ал татаал, көп кырдуу, терең мааниге ээ болгон түшүнүк. Ислам дини ниетке өзгөчө маани берет жана аны аракеттердин башаты катары карайт.

Хадисте “баары ниетке жараша болот” - деп айтылат. Ошондон ар бир адамдын ниетине жараша сооп жана жаза берилет.

Адам аң-сезиминде, акылында пайда болгон ойду, идеяны муктаждыктын элегинен өткөрүп, көңүлүндө ниетти жаратат. Шарт, кырдаал жана адам муктаждыгы өзгөргөн сайын ниет да өзгөрүп турат. Мына ошондон исламда ниет такай өзгөрүп туруучу касиетке ээ деп түшүнүлөт. Ошондон улам ислам дининде ар бир амалдын башында, ортосунда жана аягында ниетти жаңылап, көзөмөлдөп туруу сунушталат. Мындан жан дүйнө кыймылда экендиги, ниеттин напси таасиринен өзгөрүп кетүү ыктымалдуулугу жогору экендиги көрүнөт.

Ислам дининде *ниет* бир канча мааниге ээ.

Ниет – каалоо катары умтулуу предметин аныктайт.

Ниет максат катары багыт берет жана кишини алдыга жетелейт.

Ниет – установка катары жүрүм-турумду аткаруунун маани-мазмунун аныктайт.

Психология илиминде *установка* деп, инсандын белгилүү бир жүрүм-турумду, иш аракетти аткарууга болгон ички психологиялык даярдыгын айтат [1:226]. М: азыркы кездеги саясатчылардын сөздөрүнө, убадаларына ишенбөөчүлүктүн бар болушу (саясатчылар элди кайра-кайра алдай берип, кийин чындыкты, туура сөздү сүйлөп жатса да, ага адамдын ишенбеши, кыжырданышы ж.б. саясатчылардын сөзүнө болгон установканын көрүнүшү.).

Ниет-установка, бирок установка бейандык деңгээлде жана аң-сезимдик деңгээлде болот деп айтылса, ниет аң сезимдүү гана болот. Установканын бейандык деңгээли напси түшүнүгү менен байланышта каралат.

Ниеттин проекциясы, көрүнүшү аракеттин жасалышына жана анын натыйжасына алып келет.

Жыйынтыктап айтканда, орус тилиндеги “установка” термининин кыргыз тилинде эквиваленти жок деп, “установка” деп эле колдонулуп келинген. Ал терминди ислам дининдеги “ниет” түшүнүгү так чагылдырып турат.

Эми “ыклас”, “напси” терминдерине токтололу.

Ислам дининде *напси* эң негизги түшүнүк болуп, ислам дининде ыйман менен напсинин байланышы өзөккү маселе катары каралат.

Ислам дининде *напси* – татаал, көп кырдуу, терең маанидеги көп катмарлуу түшүнүк.

Шейх Ахмад ажы Абдуллаев “Такыбалардын жакшы кулк-мүнөзү” (орусчадан которгон К.Жаркынбаев. – Бишкек. 2020) аттуу китебинде адамдардын адеп-ахлагы жана коомдогу адеп-ахлак байланышта каралып, адамдын бүт жүрүм-турумун аныктоочу нерсе катары *напси* (*нафси*) эсептелинет. *Написин* тазалоо аркылуу адам жакшы жүрүм-турумга ээ болот, анын жакшы жүрүм-туруму “коомдун адептүү болушуна алып келет” деген ой айтылат [2:5].

Биз *написини потребность* маанисинде карай турган болсок, жогоруда айтылгандардан *напси* - керектик, муктаждык (*потребность*) ж.б. маанисин да чагылдыра тургандыгы даана көрүнөт.

Напси – каалоо, кызыгуу деп которулганы менен маанилик жактан *напси* кең, көп катмарлуу жана терең түшүнүк.

Басымдуу түрдө *напси* – *көңүлдүн каалоосу* маанисинде берилет. Ал эми каалоо кызыгуудан жаралат.

Психологияда адам үчүн эмоционалдык мааниге ээ болгон гана объект кызыгууну жаратат деп айтылат.

КЫЗЫГУУ (интерес) – инсандын өзү үчүн мааниге ээ болгон объектиге тандап мамиле жасоосу жана таанып билүү муктаждыгынын көрүнүшү катары инсанды жаңы максаттарга, ишмердүүлүктөргө багыттайт, аракетке алып келет [1:120].

Психология илиминде кызыгуунун, каалоонун жаралуусу инсандын активдүүлүгүнүн жаралышына алып келет жана мотив катары кызмат кылат. Мында кызыгуунун, каалоонун жаралуусу инсандын активдүүлүгү менен байланыштуу каралат. Ал эми ислам дининде да *написинин* пайда болуусунда кишинин каалоолорунун таасири күчтүүлүгүнө басым жасалат. Бирок психология илими менен ислам дининде *написинин* жаралышын түшүндүрүүдө айырмачылыктар бар. Алсак, ислам дининде *написинин* пайда болуусунда кишиде каалоолордун жаралуусунда жин-шайтандардын да таасири күчтүүрөктөй мааниде берилет. Себеби аң-сезимдүү денгээлде *напси-каалоо*, кызыгуу кишинин ыйманы менен жөнгө салынып ооздукталып, адеп эрежелери менен башкарылып турат. Айрым учурларда *написинин* жаралуусунда андап билинбеген таасирлер да болот. Бул учурда *написинин* пайда болуусунда, инсандын активдүүлүгүнүн жаралышында шайтандын азгыруусунун күчтүүлүгү жана анын инсандын активдүүлүгүн жаратуучу табиятка ээ экендигине басым жасалат.

Психология илиминде каалоону, кызыгууну инсан башкарып, жөнгө сала алса, ислам дининде напсини бардык адамдар эле башкарып, жөнгө сала албай турганын, ыйманы бекем инсандар гана напсини ооздуктай алат, башкара алат деп түшүндүрүлөт. Ал эми ыйманы бекем эмес адамдар шайтандын башкаруусундагы напсинин жетегинде калып, ыйманга туура келбеген жүрүм-турумдарды жасайт деген ой үстөмдүк кылат. Ошондон ислам дининде адамдын ыйманын бекемдөө эң негизги рухий иш болуп саналат

Диний тарбия өзгөчөлүктөрүнө адамдын напсисин тарбиялоого басым жасалгандыгын айтууга болот.

СССР мезгилинде советтик тарбияда напси тарбиясы идеологиялык тарбиянын көлөкөсүндө калган [3].

Азыр диний тарбиянын күчөшү менен кыргыз элинде кайрадан адамдын напсисин тарбиялоо чоң мааниге ээ болууда.

Кыргыз элдик педагогикасында адамдын муктаждыгын калыптандыруу маданиятына тарбиялаган. Ал эми “Жакшы тамак калгыча, жаман курсак жарылсын” ж.б. сыяктуу макалдар ысырапкорчулукка жол бербөө ж.б. ниетинде айтылган десек туура болот.

Ыклас Ислам дининдеги эң негизги түшүнүктөрдүн бири болуп, татаалдыгы, көп кырдуулугу менен өзгөчөлөнөт.

Ыклас Кудайдын ыраазычылыгы үчүн аткарылган аракеттер (Кудайдын ыраазычылыгы үчүн убактысын, күчүн сарптоо ж.б.).

Ыклас – бул ыймандын эң жогорку даражасы (Байхаки). “Ыймандууларга Ыклас менен иш кылууну буйрудум” [4] - дейт Аллах.

Ыклас – көңүл буруу катары психика багытталган жана топтолгон предметти аныктайт.

Ыклас - абал катары кишини азыркы абалын, иш аткаруу өзгөчөлүгүн аныктайт.

Ыклас –установка катары жүрүм-турумду аткаруунун өзгөчөлүктөрүн, иш аракетти маанилүү жана мазмундуу аткарууну аныктайт.

Ыклас психологиялык установка катары кишинин динге мамиле жасаганда өтө берилип, өтө жоопкерчилик менен аракеттенүүсү жана жакшы натыйжага ээ болууга күчтүү умтулуусунан көрүнүүчү өзгөчөлүк. Бир караганда ыкластын мааниси психология илиминдеги көңүл буруу, анын өзгөчө түрү болгон кунт коюу түшүнүгүнө маанилик жактан жакын жана окшош болуп көрүнөт. Бирок, андай эмес. Ыкластын мааниси өтө терең жана кең, ошондой эле ал жан дүйнөнүн тереңинде орун алган жана анын түпкүрүндө жатып, жүрүм-турумга өтө күчтүү таасир эте алчу кудретке ээ

болгон психологиялык кубулуш. Алсак, көңүл буруу – кишинин психикалык ишмердигинин бир нерсеге (объектке) багытталышы жана топтолушу, ал эми кунт коюу көңүл буруунун күчтүү көрүнүшү болуп, бир нерсеге (объектке) багытталган жана топтолгон психикалык ишмердиктин күчтүү жана узак убакытка созулган абалы болуп саналат [1:113]. б.а. кунт коюу узак убакытка чейин, туруктуу түрдө белгилүү бир нерсеге өтө берилип көңүл буруу. Ушул жерде ыкласты көңүл буруунун бир өзгөчө көрүнүшү катары кароого болору белгилүү болот.

Ыклас кунт коюудан өтө күчтүүлүгү жана жан дүйнөнү камтуунун кеңдиги менен айырмаланат жана адамдын бүт жан дили менен берилип, ишеними, ынанымы менен бир нерсеге өтө күчтүү көңүл буруусу, көңүл топтоосу жана кунт коюусу болуп саналат. Ошондой эле ыклас нерсеге карата адамдын мамилесинин багытын жана мазмунун, мамиле жасоого болгон ички даярдыгын көрсөтүп турат.

Психологияда көңүл буруунун термелүү касиетине ээ экендиги, ошондон психикалык ишмердик белгилүү убакытка көңүл бурулган объектиден башка объектиге көңүл бурулуп кайра өз ордуна кайтып туруусу ишке ашып турары белгиленет. Ал эми ыклас болсо андай термелүү сапатка ээ эмес.

Ыклас учурунда, киши ыкластуу болгон учурда, нерсе (М: дин, куран үйрөнүү ж.б.) бүт акыл-эсти өзүнө багынткандан, кишини шайтан азгыра албай калган абал түшүнүлөт. Ошондон киши бир нерсеге ыклас койгондо көңүлдүн термелүүсү ишке ашпай, көңүл буруу бир нерсеге (объектиге) каккан казыктай бекем орноп калган учурдагы көңүл буруунун ишке ашуусу ыкласты пайда кылат.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктасак, ыклас көңүл буруу, кунт коюу гана эмес, ошол эле учурда ишке инсандык мамиле да болуп саналат.

Ыкласты психикалык процесс гана эмес, өзгөчө настрой - жан дүйнө абалы деп айтуу туура болот. Мында киши бүт дитин, психикалык абалын ошол үйрөнүлүп жаткан объектиге ээ болууга багыттайт. Ушул жагынан алганда ыклас бул – психологиялык установка.

Ыклас установка катары кишинин динге мамиле жасаганда өтө берилип, өтө жоопкерчилик менен аракеттенүүсү жана жакшы натыйжага ээ болууга күчтүү умтулуусунан көрүнөт. Ошондон ислам дини жаш муундарды ыклас менен иш жасоого (айрыкча Куран аяттарын үйрөнүүдө ж.б.) көнүктүрөт.

Жыйынтыктап айтканда, ыклас кишинин мамилесинин багытын жана мазмунун аныктоочу күч болуп, адамдын бир нерсеге бүт жан дили менен

берилип, ага өтө күчтүү көңүл буруусун багытталышын, топтолушун чагылдырат жана адамдын белгилүү бир нерсеге карата мамиле жасоого болгон ички даярдыгын билдирет.

Жогоруда айтылгандарды (ниет, ыклас ж.б.) дубанын мисалында тереңирээк ачып берүүгө аракеттенебиз. Ислам дининде дуба Кудайга кайрылып, жардам суроо амалы болуп саналат.

Дуба – бул жөн эле Аллахка кайрылып, жардам сурануу гана эмес, адамдын өзүндөгү көйгөйлөрдү ачыктоосу жана андан арылууга өзүн багыттоосу, аракетти баштоону өзүнө ниет-установка кылуусу, өзүн оңдоо багытына кадам таштоосу [5]. Адам дуба кылуу аркылуу Кудайга кайрылуу аркылуу өзүнө кайрылат, өзүнө психологиялык настрой берет, өзүнүн установкасын бекемдеп, аракет жасоого шымаланып киришет, натыйжада дубада айтылгандар ишке аша баштайт. М: дуба кылганда «менин жүрөгүмү тазала, ыйманымды бекем кыл» - деп, Кудайдан тилеп олтуруп, өзүнө буйрук берет, өзүн ошолорду аткарууга бүт денесине, аң-сезимине буйрук берүүгө жетишет, аны ишке ашырууга системаны аракетке алып келет. Бул жерде дуба аркылуу адамдын өзүн-өзү тарбиялоосу ишке ашат жана мындан дуба ислам дининдеги инсанды калыптандыруучу эн негизги фактор, метод, ыкма катары колдонулары көрүнөт.

Күнүмдүк турмушта колдонулган түшүнүктөр адамдын психологиясын түшүндүрүүдө өзгөчө мааниге ээкендиги идрек түшүнүгүнөн да ачык көрүнөт.

Ислам дининде идрек – адамдын акылынын кыймыл-аракети, алдыга карай жылуусу, акылдын өнүгүшүнүн ошол адамдагы жеткен чеги катары көрүнүшү.

Идиректүү – акыл-эси күчтүү жана өзгөчө деген маанини туюнтат. ...Анан, (Эй Мухаммад) айткын: «Кайып, (б.а., келечектин жана инсан идиреги жетип барбай турган бардык нерселердин билими) Аллага таандык... (Юнус сүрөсү; 10/20) [1].

Дымак - уровень притязаний. Дымагы чоң, бийикте ж.б. сөздөр кишинин умтулуусунун бийиктигин билдирет [3]. Кыргыз эли дымагы чоң эл. Ошондон баары эле чоң болгусу келет. Бир карасаң начар сапаттай сезилет. СССР мезгилинде өзбектер складда иштегенди, кыргыздар аз акчага папке көтөргөн ж.б. иштерде иштегенди жактырчу, ошого жараша алардын жашоо денгээли ар түрдүү эле.

Корутунду. Кыргыз тилиндеги психологиялык терминдердин өнүгүшүнө, калыптанышына ислам дининдеги түшүнүктөр өз таасирин

тийгизүүдө. Бул акыркы 20-30 жылдарда Куран китеби баш болгон диний китептердин кыргыз тилинде басылып чыгарылышы жана эл ичине тарашы, эл арасында ислам дининдеги психологиялык түшүнүктөрдүн кеңири жарыяланышы менен байланыштуу. Тилибизде жүрүп жаткан мындай процесс көптөгөн орус тилиндеги психологиялык терминдерди кыргыз тилинде так жана терең маанисинде берүүгө мүмкүндүк жаратууда. Ислам дининдеги *ыйман, ишеним, напси, ыклас* ж.б. психологиялык түшүнүктөрдүн маани-мазмуну терең, кеңири жана өтө так. Орус тилиндеги көптөгөн терминдердин кыргыз тилинде эквиваленти жок деп, кыргыз тилинде да орусча терминдер (“установка” ж.б.) колдонулуп келинсе, ислам дининдеги түшүнүктөр кыргыз тилинде көптөгөн психологиялык терминдерди так чагылдырып бере тургандыгы белгилүү болду.

Адабияттар

1. Мурзаев М.С. Психологиялык түшүнүктөрдүн жана терминдердин сөздүгү. /Түзгөн: Мурзаев М.С. – Б., 2022. -264 б.
2. Шейх Ахмад ажы Абдуллаев. Такыбалардын жакшы кулк-мүнөзү. //Орусчадан которгон К. Жаркынбаев. – Бишкек. 2020, –256 б.
3. Общая психология /Под ред. А.В. Петровского М.: 1998. 344 с.
4. Ыйык Куран: Маанилеринин кыргызча котормосу /Которгондор: Абдышүкүр Исаилов, Дүйшөн Абдылдаев, Садибакас Доолов, Садык Гавай. –Б.: 2009. 624 бет.
5. Имам Навави 40 хадис кыргызча котормосу жана түшүндүрмөсү менен. – Б., 2013. -136 б.